

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.65/68

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v052.2024.3>

Печений Олег Петрович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0003-1480-1864

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ СПАДКОВИХ ПРАВ ПІСЛЯ ОСІБ, ОГОЛОШЕНИХ ПОМЕРЛИМИ

Актуальність дослідження питань, пов'язаних як із спадково-правовими, так і іншими наслідками оголошення особи померлою зумовлена необхідністю пошуку шляхів удосконалення відповідних норм цивільного законодавства, моделюванням у судовій та нотаріальній практиці різних підходів до застосування цих правових конструкцій, недостатнім розмежуванням окремих підстав недійсності оголошення особи померлою, зокрема в умовах воєнних дій.

Коли під тиском обставин тривалої агресивної війни, значних людських втрат, кількість справ про оголошення особи померлою зростає, ця юридична конструкція користується все більшим попитом у судовій і нотаріальній практиці, одночасно породжує низку новітніх проблем.

Сучасна законодавча модель безвісної відсутності особи і оголошення особи померлою історично коріниться на потребах вирішення проблем, що склалися у віддаленій історичній перспективі, під впливом наслідків подій Другої світової війни 1939-1945 р. р. Звичайно, потреби сьогодення, зміна напрямків суспільства вимагає переформатування цієї моделі в різних аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика застосування конструкції оголошення особи померлою зазнавала уваги у наших власних публікаціях, та також наукових роботах Ю. О. Заїки, З. В. Ромовської, О. Є. Кухарева, Т. В. Корчак, Н. О. Міненкової. Але наразі потребують вирішення проблеми оголошення особи померлою у зв'язку із воєнними діями та визначення їх наслідків.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей оголошення особи померлою у зв'язку обставинами воєнних дій, специфіки обчислення від-

повідних строків, визначення впливу юридичного факту оголошення особи померлою на різні види правовідносин, включаючи спадкові і зобов'язальні відносини.

Виклад основного матеріалу. В теорії цивільного права оголошення померлим – це судове визнання померлою фізичної особи, про яку за місцем постійного проживання відсутні будь-які відомості про місце її перебування протягом встановленого строку. Професор С.Н. Ландкоф писав, що визнання особи померлою юридично прирівнюється до фізичної смерті, є припущенням смерті і має своїм наслідком припинення правоздатності громадянина [1, с. 80]. При оголошенні особи померлою суд виходить з презумпції смерті особи, тобто припущення, що на момент розгляду справи особи немає в живих, однак встановити це достеменно неможливо. Оголошення особи померлою здійснюється судом на підставі непрямих доказів або у зв'язку з тривалою безвісною відсутністю. Наявність у складі механізму оголошення особи померлою презумпції смерті особи якраз і відрізняє його від інституту безвісної відсутності. При цьому оголошення особи померлою є юридичною фікцією, певним юридико-технічним прийомом, коли визнаються дійсними юридичні факти і обставини, які відсутні у реальному житті. У п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» роз'яснюється, що оголошення фізичної особи померлою – це ствердження судовим рішенням припущення про смерть даної особи, тобто констатація високого ступеня ймовірності смерті. Особливістю цієї категорії справ є те, що висновок суду про ого-

лошення громадянина померлим ґрунтується на юридичному припущенні смерті особи [2]. При цьому правові наслідки породжує не презумпція сама по собі, а лише разом з іншими елементами юридичного складу, який і здатен породжувати правові наслідки у вигляді виникнення або зміни правовідносин, у тому числі спадкових [3, с. 19]. З. В. Ромовська вказала, що юридична фікція застосовується тоді, коли законодавець не може через брак або повну відсутність необхідної інформації змодельовати таку за змістом юридичну норму, яка б адекватно відображала ситуацію, що склалася [4, с. 156]. Як певне поєднання теоретичних конструкцій оголошення особи померлою є *фікцією*, яка ґрунтується на *презумпції*, її слід розгорнути у площині підстав.

Відповідно, підстави оголошення особи померлою визначені ст. 46 ЦК України, з урахуванням змін, внесених Законами України від 25.06.2009 № 1568-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» та від 12.07.2018 № 2505-VIII «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти». При застосуванні ст. 46 варто враховувати, що кожна з наведених у ній підстав є самостійною для визнання особи такою, що померла, і залежно від підстав визнання особи, такою що померла, визначається строк, протягом якого мають бути відсутні відомості про особу у місті її постійного проживання [5]. Дотримання наведених строків є обов'язковою умовою, у випадку, якщо на момент звернення до суду визначений ст. 46 ЦК України строк не сплив, суд ухвалює рішення про відмову у задоволенні заяви про оголошення особи померлою.

Юридичною фікцією є не саме оголошення особи померлою, яке власне є припущенням, а законодавчо закріплений спосіб визначення дня смерті особи, оскільки за допомогою фікції днем смерті значиться день набрання чинності рішенням суду (ч. 3 ст. 46 ЦК). При цьому при контекстуальному аналізі першого і другого речень цієї частини нескладно помітити, що у першому реченні використовується оборот, за яким фізична особа оголошується померлою, а у другому – вона може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті. Відповідно юридична фікція визначення дня смерті за днем набуття рішенням суду законної сили є загальними правилом, а відповідно визначення у рішенні суду дати до дня вірогідної смерті законодавець вважає скоріше виключенням.

Законодавча конструкція оголошення фізичної особи померлою, визначена ст. 46 ЦК України, містить два кола підстав:

– *загальні* підстави, коли фізична особа може бути оголошена судом померлою, і відповідні їм строки (три роки). При цьому застосування загальних підстав може супроводжуватися спеціальними обставинами : пропажа безвісті при загрозі смертю, можлива загибель від нещасного випадку або внаслідок надзвичайних ситуацій, із відповідними строками (шість місяців, один місяць);

– *особливі* підстави, коли фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом.

Відповідно до частини другої ст. 46 ЦК України фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Аналіз співвідношення ч. 1 та ч. 2 ст. 46 ЦК України дає підстави що:

– ч. 2 ст. 46 ЦК є спеціальною по відношенню до ч. 1 цієї статті, оскільки передбачає оголошення померлою саме у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом;

– ч. 2 ст. 46 ЦК передбачає оголошення померлою у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, не містить при цьому посилення на воєнний стан. Тому за логікою законодавця відсутні будь-які підстави пов'язувати вирішення питання про оголошення особи померлою, початок перебігу відповідного строку із припиненням (скасуванням) воєнного стану. Аргументом на користь цієї тези є сама побудова аналізованої норми, коли особа може бути оголошена померлою у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, а *не під час* воєнних дій, збройного конфлікту чи воєнного стану, оскільки під час вказаних обставин особа може бути оголошена померлою і з загальних підстав. Наприклад, під час дії воєнного стану особа зникла безвісти за обставин, що допускають її загибель від нещасного випадку у гірській місцевості.

Юридична мета запровадження спеціальних строків у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом пов'язана із тим, що визначені цією нормою два роки від дня закінчення воєнних дій необхідні були для розшуку фізичної особи, вжиття заходів до її повернення із воюючої кра-

їни або з інших країн. Встановлення строку у два роки саме від дня закінчення воєнних дій пов'язане із тим, що у багатьох випадках під час воєнних дій і збройного конфлікту загибель особи або зникнення її безвісти має місце в умовах неочевидності, на території, де ведуться (або велися) бойові дії, було окуповано або з інших схожих обставин, які не є очевидними для вирішення цього питання. Може статися так, що і зі впливом цього строку (у два роки) очевидність зникнення безвісти або загибелі особи не стане відомою, але саме для вирішення такої проблеми і використовуються юридичні фікції.

У ч. 2 ст. 46 ЦК не розкривається навіть приблизно зміст конкретних обставин, наявність яких надає суду підстави для застосування не дворічного, а шестимісячного строку.

Застосування скороченого шестимісячного строку може бути зумовлено і тим, що є достатні підстави для оголошення особи померлою до спливу цього строку в силу відповідних відомостей про неї та факт її зникнення безвісти. Ці відомості та підтверджені обставини не вимагають чекати і суду, і заінтересованим сторонам закінчення воєнних дій і тоді вже обчислювати відповідний строк. До конкретних обставин, які надають суду можливість оголосити особу померлою і до спливу двох років, варто віднести неможливість припущення про будь-яке інше зникнення особи безвісти за наведених обставин, ніж загибель, зокрема під час обстрілу. Встановлення таких обставин може ґрунтуватися, зокрема на стандарті доказування «Beyond reasonable doubt» (за межами розумних очікувань). Цей стандарт виключає будь-які розумні сумніви в обставинах, які встановлені судом.

Законодавець при формулюванні другого речення ч. 2 ст. 46 ЦК України не вказав, що суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців саме з моменту закінчення воєнних дій. Вважаємо таке формулювання не випадковим. Тому заслуговує на увагу висновок про *відсутність підстав* до прив'язки початку перебігу строку до моменту закінчення воєнних дій.

Варто визначити початок перебігу шестимісячного строку, про який йдеться у другому реченні ч. 2 ст. 46 ЦК України. Видається, що початком перебігу строку є день настання конкретних обставин, які стали підставою для застосування судом саме шестимісячного, а не дворічного строку. Наприклад, початком перебігу такого строку є день, коли сталася ймовірна загибель

особи внаслідок ракетного обстрілу конкретного об'єкту, наприклад будинку чи торговельно-розважального центру.

У розумінні ч. 3 ст. 46 ЦК України день початку перебігу шестимісячного строку має бути визначений у рішенні суду як день вірогідної смерті.

Іноді питання оголошення особи померлою є дотичним до встановлення факту смерті або іншого юридичного факту, у широкому розумінні, оскільки таким юридичним фактом може бути і *причинно-наслідковий зв'язок* між смертю військовослужбовця та військовою агресією. Верховний Суд вказав, що відповідний юридичний факт є індивідуальним, оскільки має правові наслідки лише для заявниці та її малолітньої дитини. Фактичною підставою звернення до суду стала необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю чоловіка заявниці та збройною агресією з метою подальшого отримання допомоги від гуманітарних організацій. Ураховуючи викладене, суди дійшли помилкового висновку про закриття провадження у цій справі, не врахувавши, що встановлення факту, загибелі особи під час захисту Батьківщини у лютому 2015 внаслідок збройної агресії можливе лише у судовому порядку, оскільки законодавець не визначив іншого, позасудового способу встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та військовою агресією [6]. Як бачимо, у судовій практиці спостерігається розширений підхід до розуміння юридичного факту, який може бути встановлено в окремому провадженні.

Слід торкнутися питання про наслідки оголошення особи померлою. Так, для цілей спадкування до кола наслідків відноситься відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1220 ЦК України, п.п. 1.7 п. 1 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 (далі – Порядок), з виникненням у спадкоємців можливості отримати у відповідні строки свідоцтво про право на спадщину. Але при видачі спадкоємцям особи, оголошеної померлою, свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно нотаріус накладає на нього заборону відчуження (ч. 2 ст. 47 ЦК, ч. 1 ст. 73 Закону України «Про нотаріат»). Привертає увагу, що законодавець як в ЦК, так і Законі України «Про нотаріат» не наділяє цей припис відповідним ступенем обов'язковості, оскільки не супроводжує його оборотами на кшталт обов'язково накладає заборону або ж *повинен* накласти заборону, що є цілком логічним.

Відповідно до п. 2 гл. 15 розділу II Порядку заборона відчуження майна накладається строком на п'ять років. Ця норма не визначає початок перебігу цього строку, але він не може обчислюватися з моменту видачі свідоцтва про право на спадщину [7].

Наразі це питання вирішується *contradictio in contrarium*, шляхом тлумачення підстав зняття заборони відчуження. Відповідно до ч. 1 ст. 74 Закону України «Про нотаріат» нотаріус знімає заборону відчуження нерухомого майна у зв'язку із спливом строку, на який накладено заборону відчуження. Але правова визначеність вимагає, щоб тривалість обмеження права власності визначалася в момент його застосування, а не зняття.

Відповідно до абз. 7 п.п. 5.1 п. 5 глави 15 розділу II Порядку підставою для зняття заборони є скасування рішення суду про оголошення фізичної особи померлою або закінчення п'ятирічного строку з часу відкриття спадщини на майно особи, оголошеної померлою.

З огляду на це строк обчислюється не з моменту видачі свідоцтва про право на спадщину, а з часу відкриття спадщини, незалежно від того, коли буде видане свідоцтво.

Оголошення особи померлою, яке за наслідками прирівнюється до факту смерті, впливає на динаміку і спричиняє припинення різних видів правовідносин, учасником яких була відповідна особа. Щодо зобов'язальних відносин, то за загальним правилом зобов'язання припиняється смертю боржника або кредитора якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою одного з них (ст. 608 ЦК). У площині застосування способів забезпечення виконання оголошення особи померлою здійснює вплив перш все на особисті види забезпечення, зокрема на поруку. Так, на практиці виникає питання про наслідки для чин-

ності поруки оголошення померлим боржника за основним зобов'язанням, оскільки вплив факту смерті боржника не є абсолютним, а ставить можливість припинення зобов'язання у залежність від реалізації кредитором права вимоги до поручителя за життя боржника. За висновком Верховного Суду, якщо кредитор за життя позичальника реалізував своє право вимоги до поручителя у судовому порядку, відсутні підстави, передбачені ч.3 ст. 559 ЦК України, для припинення поруки у зв'язку із заміною боржника у зобов'язанні та відсутністю згоди поручителя на заміну боржника новим боржником [8]. У цьому плані спостерігається чітка відмінність у площині спадкового правонаступництва між зобов'язаннями за договорами поруки, кредиту та іпотеки. Зобов'язання за кредитним договором та за договором іпотеки входять до складу спадщини [9], на відміну від поруки, незалежно від реалізації кредитором (іпотекодержателем) права вимоги за життя боржника.

Висновки. Специфіка оголошення особи померлою у зв'язку із воєнними діями, збройним конфліктом полягає у тому, що суд може оголошити фізичну особу померлою і до спливу двох років від дня їх закінчення, але не раніше спливу шести місяців, без прив'язки початку перебігу цих шести місяців до моменту закінчення воєнних дій. Початком перебігу строку є день настання конкретних обставин, які стали підставою для застосування судом саме шестимісячного, а не дворічного строку, день початку перебігу шестимісячного строку має бути визначений у рішенні суду як день вірогідної смерті. Оголошення особи, яка була боржником за кредитним договором, померлою є підставою для припинення поруки не абсолютним чином, а за умов реалізації кредитором права вимоги до поручителя ще за життя боржника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права : учбов. посіб. / С. Н. Ландкоф. 2-ге вид. Київ : Рад. шк., 1948. 424 с.
2. Постанова Одеського апеляційного суду від 07.06.2019 у справі № 494/601/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82331732>.
3. Кухарев О. Є. Спадкове право України : підручник. К.: Алерта, 2020. 362 с.
4. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. К., Атика, 2005. С. 156.
5. Постанова КЦС ВС суду від 06.09.2018. Справа № 494/601/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77068209>.
6. Постанова ОП КЦС ВС від 05.12.2022 у справі № 490/6057/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107963201#>
7. Печений О.П. Деякі аспекти здійснення спадкових прав після осіб, оголошених померлими. Мала енциклопедія нотаріуса. 2014. № 3 (75). С. 87–92.
8. Постанова КЦС ВС від 15.08.2023 у справі № 210/3330/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112896627>.
9. Постанова КЦС ВС від 04.03.2020 у справі № 2-1018/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265099>.

Печений Олег Петрович

Проблемні питання здійснення спадкових прав після осіб, оголошених померлими

У підготовленій статті розглянуто та проаналізовано основні проблеми використання конструкції оголошення особи померлою в контексті її сучасного стану, аналізу законодавства та судової практики. Цивільним законодавством визначено підстави оголошення особи померлою, встановлено строки, за спливом яких фізична особа може бути оголошена померлою у судовому порядку, але при оголошенні особи померлою суд виходить з презумпції смерті особи, тобто припущення, що на момент розгляду справи особи немає в живих, однак встановити це достеменно неможливо. Оголошення особи померлою здійснюється судом на підставі непрямих доказів або у зв'язку з тривалою безвісною відсутністю. Наявність у складі механізму оголошення особи померлою презумпції смерті особи якраз і відрізняє його від інституту безвісної відсутності. При цьому оголошення особи померлою є юридичною фікцією, певним технічним прийомом, коли визнаються дійсними юридичні факти і обставини, які відсутні у реальному житті. В умовах воєнних дій і збройного конфлікту оголошення особи померлою має свою специфіку, зокрема при обчисленні строків. У статті опрацьовано підходи до тлумачення конструкції оголошення особи померлою, які дають підстави для висновку, що за обставин воєнних дій і збройного конфлікту строк для оголошення особи у початку свого перебігу не пов'язується із моментом закінчення воєнних дій.

Початком перебігу строку є день настання конкретних обставин, які стали підставою для застосування судом саме шестимісячного, а не дворічного строку, день початку перебігу шестимісячного строку має бути визначений у рішенні суду як день вірогідної смерті.

Строк застосування заборони відчуження нерухомого майна фізичної особи, оголошеної померлою, обчислюється не з моменту видачі її спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину, а з часу відкриття спадщини, незалежно від того, коли буде видане свідоцтво.

У статті досліджено вплив оголошення фізичної особи померлою на зобов'язальні відносини за її участю, зокрема у відносинах із забезпечення виконання зобов'язань.

Ключові слова: спадкування; оголошення померлим; строк; порука; іпотека; забезпечення виконання; спадкові правовідносини.

Pecheniy Oleg

Problematic issues of the exercise of inheritance rights after persons declared dead

In the prepared article considers and analyzes the main problems of using the construction of declaring a person dead in the context of his current state, analysis of legislation and judicial practice. The civil legislation defines the grounds for declaring a person dead, establishes the terms after which a natural person can be declared dead in court, but when declaring a person dead, the court proceeds from the presumption of the person's death, i.e. the assumption that the person is not alive at the time of the hearing of the case, however it is impossible to establish this for sure. A person is declared dead by a court based on circumstantial evidence or in connection with a long-term missing person. The presence of the presumption of death as part of the mechanism of declaring a person dead is exactly what distinguishes it from the institution of unknown absence. At the same time, the declaration of a deceased person is a legal fiction, a certain technical technique, when legal facts and circumstances that do not exist in real life are recognized as valid. In the conditions of hostilities and armed conflict, declaring a person dead has its own specifics, in particular when calculating terms.

The article elaborates approaches to the interpretation of the construction of declaring a person dead, which give grounds for the conclusion that under the circumstances of hostilities and armed conflict, the term for declaring a person at the beginning of its course is not connected with the moment of the end of hostilities.

The beginning of the period is the day of the occurrence of specific circumstances that became the basis for the court to apply the six-month, not two-year period, the day of the beginning of the six-month period must be determined in the court decision as the day of probable death.

The period of application of the ban on the alienation of real estate of a natural person declared deceased is not calculated from the moment of issuing the certificate of the right to inheritance to his heirs, but from the moment of the opening of the inheritance, regardless of when the certificate is issued.

The article examines the impact of declaring a natural person deceased on the obligation relations involving him, in particular, in relations to ensure the fulfillment of obligations.

Key words: inheritance; announcement of the deceased; term; bail; mortgage; enforcement; hereditary legal relations.